

Minulosť, história, historicizmus a socialistický realizmus

Problém obrazu minulosti je jedným z kľúčových problémov, ktorých interpretácia otvára cestu k odkrytiu podstaty javu označovaného za socialistický realizmus. Je to tak aj napriek tomu, že všetky dobové „stopy“ ukazujú predovšetkým na jednostranné preferovanie pojmu súčasnosť.

Socializmus vstúpil u nás do života spolu s rétorikou, ktorá naznačuje, že v jeho podloží je ideový systém hľadajúci podstatu dejinného bytia človeka. Nachádza ju v evolučnom teleologicky orientovanom sociálnom pohybe, ktorý my poznáme predovšetkým v jeho leninskom variante. Ako zákonitý pohyb od nižších spoločensko-ekonomických formácií k najvyššej – komunistickej. Zámerne upozorňujem na tento leninský (bolševický, respektive sovietsky) prvok pretože Marxova verzia filozofie dejín je vo svojej podstate odlišná od Leninovho „prispôsobenia“ a uplatnenia. V ňom sa, na rozdiel od Marxovho presvedčenia o zákonitom dejinnom pohybe, určovanom výrobnými silami a výrobnými vzťahmi, kladie dôraz na ideu a jeho historicky predurčenú nositeľku – komunistickú stranu. Ako hovorí Milan Valach v príjemne čítavej reflexii Marxovej filozofie dejín, „podľa Marxe by bol Lenin idealista“ (VALACH 2005: 64). Úspech „zákonitého pohybu“ je tu podmienený nevyhnutnosťou osvojiť si individuálne i kolektívne ideu a spojiť ju s revolučnou zmenou. Nositeľom idey je však len časť society, príslušníci tejto časti ju šíria a vedia na jej základe usmerniť iných, zorientovať a zorganizovať ich tak, aby sa uskutočnila radikálna zmena v ich sociálnej pozícii i radikálna zmena politickej a sociálnej štruktúry spoločenstva. Akcentovanie tejto podoby nevyhnutnosti produkuje v predstave o dejinách i v realite sociálneho systému (v jeho pulzujúcom plynutí) zlom. Ten umožňuje diferencovať medzi naším „dnes“ a naším „včera“ a predovšetkým umožňuje nanovo nasvietiť práve to „včera“. Ak si pozorne prečítame dobové texty – literárne i neliterárne –, z prvej polovice päťdesiatych rokov u nás, bez problému uvidíme, že v nich, napriek verbálnemu dôrazu na dnešok, ide predovšetkým o včerajšok, respektive že časový pohyb v týchto textoch sa uskutočňuje najmä medzi „včera a zajtra“, medzi „bude ako nebolo“. Neistá, rozhybaná prítomnosť má len dva stabilné body: minulosť a budúcnosť. Prvou základnou úlohou pre novú ideológiu je preto vybudovať imagináciu práve týchto

dvoch časových dimenzií. Historický zlom v roku 1948 teda v ideologickej rovine znamená na jednej strane „zrod novej minulosti“ a na strane druhej, otvorenie „lepšej budúcnosti“. Stanislav Šmatlák to v sedemdesiatych rokoch formuloval nasledovne: „Socializmus [...] má reálne možnosti prakticky »rekonštituovať« človeka a jeho ľudskú existenciu ako základnú, pretože neredukovateľnú hodnotu všetkého bytia“ (ŠMATLÁK 1976: 150). Akcentuje sa možnosť **znovuustanoviť človeka, znovuzriadiť jeho ľudskú existenciu**. Adjektívum ľudský možno recipovať vo významoch, ktoré sa odkrývajú, keď voči nemu ako opozitum postavíme význam slova zvierací, respektive neľudský. Ide o konotácie smerujúce do oblasti takých obsahov ako kultúrny, kultivovaný, usporiadaný a podobne, oproti nekultúrnemu, divokému, neusporiadanému. Rekonštituovanie človeka a jeho ľudskej existencie bude potom zásahom do oblasti ľudskej kultúry v tom najširšom zmysle slova. Mal by to byť zásah do zložitej siete sociálnych vzťahov, s cieľom nanovo ich ustanoviť a tým spätne „dosiahnuť a tvorivo realizovať svoju [ľudskú] novú dejinnú identitu“ (ŠMATLÁK 1976: 164). Pohybujeme sa v priestore, v ktorom je treba sústrediť pozornosť na to, čo zakladá **spolupatričnosť**, pocit, ktorý dovoľuje jednotlivcovi deklarovať sa ako súčasť širšieho „my“. Jan Assman hovorí o identite ako o „politickej imaginácii“ (ASSMAN 2001: 20), ktorá je založená na tom, čo nazýva „konektivní strukturou sdíleného vědení a sebezobrazení, která se opírá jednak o vazbu na společná pravidla a hodnoty, jednak o vzpomínku na společně obývanou minulost“ (IBID.: 20).

Na samom začiatku teda stála úloha stanoviť nové „spoločné pravidlá“, určiť „spoločné hodnoty“ a skonštruovať obraz „spoločne obývanej minulosti“, ku ktorej budú nasmerované kolektívne spomienkové akty. Na niektoré prostriedky, ktoré politická moc používala, som sa usiloval upozorniť v prvej časti svojej štúdie *Tri otázky socialistickému realizmu* (BÍLIK 2004), výsledky ktorej tu využívam. Ukázalo sa, že v tomto procese realizácie idey sa uskutočnil radikálny zásah do štruktúry ľudskej každodennosti, do tradičných festivít, ktoré ju rytmizujú (narodenie, svadba, pohreb), do kultúrnych rituálov, ktoré v societe participujú na produkcii afektívnych väzieb k minulosti (svojej vlastnej i tej skupinovej). Nazeranie procesu šírenia idey z perspektívy „sviatkov ľudskej každodennosti“ ukázalo, že „reč komunistickej moci“ nemala len sebareferenčnú funkciu, ale že bola jedným z kľúčových nástrojov pokusu o „rekonštituovanie človeka“, o ustanovenie jeho „novej identity“ prostredníctvom preštruktúrovania tej „starej“.

Táto zmena štruktúr minulosti sa uskutočňovala dvoma základnými spôsobmi. Prvým boli **normatívne akty**, ktoré stanovovali „spoločné pravidlá“.

Výrazom bola diferenciácia členov society na základe „pomery k socializmu“, a to aj smerom dozadu. Hodnotili sa postoje v minulosti (takto sa smerom dozadu stanovovali aj kanonizované texty socialistického realizmu, texty - predchodcovia a texty - vzory).

Druhým boli **naratívne akty**, ktorými sa produkovala predovšetkým predstava o spoločne prežitej minulosti. V nich dominoval jednostranný dôraz na biedu, utláčanie a vykorisťovanie, čo diferencovalo ľudí na „utláčaných“ a „utlačovateľov“ a produkovalo imagináciu, že revolučný skok k socializmu je výsledkom vzbury slabých voči silným. Z hľadiska snahy o novú minulosť išlo o nevyhnutný krok, pretože spätný pohľad na dejiny revolúcií i na zlom u nás ukazuje, že realizátorom boli „vždy silní, pretože se jim dosavadní systém stal již příliš těsným a bránil jim ve využití všech schopností a sil, které získali“ (VALACH 2005: 52).

Ďalším spôsobom bola produkcia obrazu minulosti ako obrazu chaosu a neporiadku. Oproti tomu „dnešok“ a zajtrajšok bol vyobrazený ako nastolenie a pravidiel a poriadku. V oboch prípadoch v centre deklarovaného produktívneho pohybu - pohybu, ktorý oslobodzuje slabých a utláčaných, a pohybu, ktorým sa mení „Chaos na Kozmos“ -, stála „zasvätená sila“ - komunistická strana. Vznikla tak verzia dejín, v ktorej dominuje dejinný pohyb od zlej, pretože útlakom naplnenej minulosti k spravodlivej budúcnosti, iniciátorom a vedúcou silou pohybu je komunistická strana a nevyhnutným prechodom medzi minulosťou a budúcnosťou je rozhýbaný dnešok, kedy zákonitý pohyb treba zabezpečiť záväznými normatívnymi aktmi. Tento historicistický konštrukt sa stal základom spomínaných normatívnych opatrení i základom dobových sociálnych rituálov (tých spomenu tých „každodenných“ i tých politických, orientovaných na sprítomňovanie „počiatku“ - revolúcie i „otcov zakladateľov“) a historicisticky orientovaných rozprávání.

Konštrukcia minulosti, tak ako som ju tu načrtol, je založená na selektívnom prístupe k minulému. Dôraz na biednych ako na produktívnu sociálnu silu a v ich rámci najmä na robotníkov, dôraz na komunistickú stranu ako organizátorku tejto sily, to všetko spojené s ideou o zákonitom smerovaní dejín, vedie k preštruktúrovaniu obsahov kultúrnej pamäti i pamäti individuálnej. Na prvej úrovni vzniká nový konštrukt sociálnych (národných) dejín riadený ideou o zákonitom smerovaní a organizujúcej sile tohto smerovania, na druhej úrovni má podobu prehodnocovania osobnej minulosti, ktoré Ján Kostra nazval prvým krokom k „ťažkému procesu, v ktorom človek musí prerásť sám seba“ a hneď to aj dokladá osobným svedectvom: „Keď

nás vylodili – mňa a mne podobných – na breh novej pevniny, začal som sa hanbiť. Bol by som sa prepadol pod čiernu zem. Odznova začať nie je ľahké. [...] Mám mnoho individualistických zábran, ale mám legitimáciu strany. Mám aj odznak strany, ktorý si pripínam vždy, keď potrebujem posilu“ (KOSTRA 1950: 3-4). Ukazuje sa, že spomínané normatívne akty, dobové rituály a historicistické rozprávania sú orientované predovšetkým na to, aby fixovali centrálnu ideu novej kultúry (pričom kultúru tu chápem v jej širokom význame). Je ňou **idea triednej diferenciácie spoločnosti, idea historickej úlohy robotníckej triedy, vodcovskej úlohy komunistickej strany, vyššej hodnoty kolektívneho voči individuálnemu, ale aj idea sveta ako sveta antagonisticky polarizovaného**. Ide o invariantné, záväzné jadro všetkých rozprávání, ktoré sú výrazom „správneho pomeru k socializmu“. V každom takomto rozprávání je možné sledovať pohyb protagonistu od chaotického minulého (na personálnej či kolektívnej úrovni má minulé podobu neuvedomelého) k uvedomelému, pričom vo funkcii „pomocníka“ (učiteľa) tu vystupuje ideovo hotová figúra člena komunistickej strany. Napriek tematickému dôrazu na súčasnosť a akoby „nulovú“ prítomnosť minulosti, sú „socialistické narácie“ predovšetkým historicistické: nie však na úrovni témy, ale na úrovni **štruktúry** sujetu.

Uvedomenie si tejto skutočnosti osvetľuje potom aj jednu z dominantných funkcií, ktoré nadobúdala minulosť, respektive historická minulosť (história, dejiny) ako **téma** v literatúre obdobia socializmu. Táto funkcia bola často skrytá za spojenia typu: „útek do minulosti“ či „odklon od súčasnosti“. Na precizáciu tohto smeru uvažovania je potrebné všimnúť si predovšetkým dobový obsah pojmov „súčasnosť“, respektive „dnešok či dnešná skutočnosť“. Odkryje sa nám tak nielen spomínaná jedna z dobových funkcií minulosti ako témy, ale aj podstata fenoménu socialistický realizmus. Ako východiskový materiál použijem niekoľko dobových citátov:

„[...]] kto by o nich [súčasných ľuďoch] pravdu povedal, keby ich vylíčil takých akí sú dnes? [...] Kto by povedal o nich pravdu, keby ich vylíčil [...] so všetkými tými zlými vlastnosťami, ktorých prekonávanie tvorí generálnu líniu a každodennú starostlivosť štátnej politickej a spoločenskej správy?“ (NOVOMESKÝ 1949: 56). Preto treba „[...] zobrazíť nie **stav**, ale **pohyb** zjavov“, dať možnosť „zazrieť výsledok, keď sa [...] pred zrakom zjavuje reálne iba počiatok“ (IBID.). Ide o postup, ktorý „vysvetľuje [...] náuka socialistická“ (IBID.). Obsah pojmu súčasnosť sa teda konštruuje nie ako stav, ale ako pohyb „zjavov“ a nástrojom na porozumenie tejto konštrukcie je „náuka socialistická“. Jednu jej súčasť sme identifikovali ako tvorbu novej verzie minulého

a novej verzie dejín. Ide o predstavu **dejín ako záchrany**, ktorá je založená na progresívne smerovanom pohybe a z neho sa rodíacim novom – lepšom poriadku. Poznanie pravdy o „nich a o ich svete“ sa tak utvára najmä prostredníctvom ritualizovaných obrazov tohto sveta. Ich intenciou je už viackrát spomínané uvedomenie si zmeny samého seba i zmeny svojej sociálnej situovanosti, prijatie novej politickej imaginácie. V našom prípade išlo o uvedomenie si a prijatie predkladanej verzie sveta a o uvedomenie si a prijatie jej štruktúry ako novej normy. Toto všetko sa spolupodieľa na vytváraní obsahu slova socializmus, pričom ritualizované opakovanie príbehu a z neho generovaného nového poriadku je označené za – **za dejinnú nevyhnutnosť, za historický zákon**. K ritualizácii tak pristupuje aj **racionalizácia** prostredníctvom akcentu na všeobecnú záväznosť, ktorá vyrastá z údajnej „prirodzenosti“ dejinného pohybu človeka od starého k novému, od zaostatého k pokrokovému. **Prijatie** takejto verzie nevyhnutnosti je podstatou toho, čo sme označili ako „pomer k socializmu“. Ide teda o akceptáciu leninskej verzie historicko-materialistickej koncepcie ľudských dejín. Z citovaných Novomeského slov vyplýva, že práve tento konštrukt je aj synonymom slova súčasnosť. Ide o „skutočnosť v jej pravdivom vývine“ (TRUHLÁŘ 1976: 18).

Historicko-materialistický konštrukt ľudských dejín má v marxisticko-leninskej politickej filozofii pozíciu objektívneho, nezávislého od individuálnej ľudskej vôle fungujúceho zákona. Uznanie faktu, že niečo jestvuje nezávisle od nášho vedomia je noetický problém. Vzhľadom na to, že prítomnosť jedného z komponentov marxisticko-leninskej filozofie – historického materializmu – sa podarilo v štruktúre analyzovaného obrazu sveta verifikovať, je potrebné všimnúť si aj podstatu marxisticko-leninskej gnozeológie. V jej centre stojí pojem odrazu a z neho konštruovaná teória odrazu – „základ dialektickomaterialistickej teórie poznania“ (FROLOV 1982: 461). Za významnú pokladám najmä túto jej slovníkovú, teda „typizovanú“ charakteristiku: „Teória odrazu a marxistická gnozeológia ako celok vychádza z dialekticko-materialistického princípu odrazu, podľa ktorého výsledky poznania musia byť reatívne adekvátne svojmu zdroju, originálu. Dosahuje sa to pomocou dvoch navzájom spätých požiadaviek a im zodpovedajúcich procesov: aktívnou abstrakciou potrebných a vylúčením nepotrebných, vedľajších údajov o origináli“ (IBID.). Akcent je v takto definovanej teórii položený na „relatívnu adekvátnosť“ výsledkov poznania voči „svojmu zdroju, originálu“, na „aktívnu abstrakciu potrebných údajov o origináli“ a na „vylúčenie vedľajších údajov o origináli“. Rozpoznanie „relatívnej adekvátnosti“, aktívny výkon abstrakcie (ktorý je, zdá sa, zároveň aj vylúčením vedľajšieho),

ak pod ňou rozumieme „myšlienkové vymedzenie, vybratie jednotlivých podstatných znakov javu alebo predmetu v danej úvahe a ponechanie všetkých ostatných znakov bez preskúmania“ (?) (SLOVNÍK 1983: 25), predpokladá prítomnosť a aktivitu individuálneho vedomia. Ide teda o výsostne **subjektívnu** činnosť. Dialekticko-materialistická gnozeológia rieši tento problém prílišného dôrazu na aktivitu subjektu napojením sa na historicko-materialistickú líniu, keď zdôrazňuje, že odrazová funkcia vedomia „zabezpečuje adekvátne poznanie sveta a pôsobenie naň **v zhode s objektívnymi zákonmi**“ (FROLOV 1982: 461, podč. RB). Všetky myšlienkové operácie, ktoré predpokladá dialekticko-materialistická teória poznania, teda kontroluje všeobecne záväzný korektív: **objektívne, od nášho vedomia nezávisle jestvujúci zákon historického vývinu**. Zhoda s obsahom tohto zákona zabezpečuje, že aj naše individuálne interpretácie sveta budú „nezaujaté a nestransné“, teda – objektívne. S týmto zákonom sa **musia zhodovať všetky** individuálne noetické akty. Príkladom aplikácie takejto predstavy o pravdivosti v poézii môže byť kritická poznámka Vojtecha Mihálíka adresovaná Ladislavovi Mňačkovi: „[...] čo povie napr. s. Mňačkovi robotník na Hukostave, keď si v jeho básni prečíta, že – DNES na tomto mieste mrakodrapy podpierajú oblohu-, ... to predsa nie je ešte pravda! Poézia je jedným z druhov **poznania**, prečo teda nehovorí s. Mňačko o krásnej a obetavej práci budovateľov Hukostavu, prečo im nepovie, že až z ich práce budú ZAJTRA stáť mrakodrapy a haly?“ (MIHÁLIK 1952: 3; podč. RB). Stav „dnes“ a jeho tematizácia sa ukazuje ako problém. Preto sa teoretické explikácie podstaty a z nich čerpajúce praktické literárne pokusy socialistického realizmu tak radikálne vymedzovali voči „starému“ realizmu, s jeho dôrazom na verifikáciu obrazu každodennou empiriou. Kritériom pravdivosti v „novom“ realizme sa stáva schopnosť dovidieť za horizont, uvidieť a zobraziť stav „zajtra“, a to v zmysle inštrukcie „objektívneho zákona“.

Odklon od súčasnosti je potom predovšetkým vedomou rezignáciou na prítomnosť invariantného sujetového konštruktú v texte. Absencia obrazu pohybu ľudského sveta od neuvedomelosti k uvedomelosti (teda absencia toho, čo Katarina Clark označuje za generálny sujet socialisticko-realistickej tvorby) sa v prvej polovici päťdesiatych rokov pokladala práve za takýto odklon a sankcionovala ako prejav nesocialistickej tvorby. Obraz sveta, v ktorom chýbal spomenutý sujetový konštrukt, nemohol dostatočne plniť špeciálne funkcie, na ktoré bola tvorba týchto obrazov intencionalne smerovaná. Tematizácia vzdialenejšej minulosti sa tak často stala autorskou obranou pred „generálnym sujetom“ socialistického realizmu. V dejinách

slovenskej literatúry takto história ako téma „zafungovala“ viackrát. Napríklad v polovici päťdesiatych rokov, keď sa objavili práce Ľuda Zúbka či Jozefa Horáka a iných, a predovšetkým na prelome sedemdesiatych a osemdesiatych rokov, keď sa v našej próze objavila významná línia historických románov a historizujúcich sociálnych románov, a to aj napriek tomu, že literárne a politické inštitúcie akcentovali potrebu tematizácie súčasnosti a na stránkach časopisu *Nové slovo* prebiehala diskusia o súčasnom hrdinovi. Situáciu potom „zachraňovala“ literárna kritika, ktorá túto historizujúcu tendenciu označila za „prehmatávanie koreňov súčasnosti“. Bližší pohľad na niektoré z týchto textov však naznačuje, že tento názor nebol až tak ďaleko od pravdy. Ak sa za súčasnosť pokladala aktuálna verzia socializmu, tak práce ako napríklad *Tisícročná včela* Petra Jaroša, ale čiastočne aj Ballekov *Pomocník*, skutočne takto široko chápaným obrazom súčasnosti boli. Štruktúra ich sujetu, predovšetkým to vidno na Jarošovom románe, zodpovedá socialisticko-realistickému sujetovému konštruktu, založenému na afirmatívnej vzťahnutosti k idei existencie objektívneho zákona dejín.

Aj na základe tejto práve absolvovanej krátkej reflexie miesta a funkcie minulosti v socialistickom konštrukte kultúry, kultúrnej pamäti a sociálnej identity človeka možno zopakovať naše už raz vyslovené tvrdenie (BÍLIK 2004), že literatúra a umenie v tejto ritualizovanej verzii – vo verzii socialistického realizmu – má pragmatickú funkciu. Má potvrdiť večnú platnosť centrálnej idey sovietskeho typu kultúry – idey o zákonitom smerovaní ľudských dejín ku komunizmu. Zároveň prítomnosť tejto idey ako **riadiaceho štruktúrneho prvku** obrazu sveta je, podľa môjho názoru, **invariantom, usporadujúcim princípom** literatúry (a „naratívne“ založeného zobrazovania vôbec), ktorú označujeme za literatúru (tvorbu) socialistického realizmu.

Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity; Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Prameny

FROLOV, Ivan Timofejevič (ed.)

1982 *Filozofický slovník* (Bratislava: Pravda)

KOSTRA, Ján

1950 Diskusný príspevok na aktíve spisovateľov-komunistov 6.–7. 5. 1950; *Kultúrny život* III, č. 9, s. 3–4

MIHÁLIK, Vojtech

1952 „Diskusný príspevok na konferencii o súčasnej slovenskej poézii“; *Kultúrny život* VII, č. 21, s. 3

NOVOMESKÝ, Ladislav

1949 [Projev na 1. sjezdu československých spisovatelů“; in Oldřich Kryštofek a Jan Noha (edd.): *Od slov k činům* (Praha: Orbis), s. 51–58

SLOVNÍK

1983 Mária Ivanová-Šalingová: *Slovník cudzích slov* (Bratislava: SNP)

ŠMATLÁK, Stanislav

1976 „Dnešná problematika socialistického realizmu v slovenskej literatúre“; in *O socialistickom realizme* (Bratislava: Slovenský spisovateľ), s. 150–167

TRUHLÁŘ, Břetislav

1976 *Próza socialistického realizmu* (Bratislava: SPN)

Literatura

ASSMAN, Jan

2001 *Kultura a paměť*; přel. Martin Pokorný (Praha: Prostor)

BÍLIK, René

2004 „Tri otázky socialistickému realizmu I–II“; *Slovenská literatúra* LI, 2004, č. 5, 6, s. 337–352, s. 417–431

CLARK, Katerina

2000 *The Soviet Novel. History as Ritual* (Bloomington: Indiana University Press)

VALACH, Milan

2005 *Marxova filozofie dějin* (Brno: L. Marek)